

САЯСИЙ ИЛИМДЕРИ
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
POLITICAL SCIENCES

Айтмиев Ш.А.

**КЫРГЫЗСТАН КООМУНДАГЫ
КОРРУПЦИЯЛЫК-КЛЕПТОКРАТИЯЛЫК РЕЖИМДИН
КӨРҮНҮШТӨРҮ**

Айтмиев Ш.А.

**ПРОЯВЛЕНИЕ КОРРУПЦИОННО-КЛЕПТОКРАТИЧЕСКОГО
РЕЖИМА В КЫРГЫЗСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

Sh.A. Aytiev

**MANIFESTATION OF A CORRUPTION-KLEPTOCRATIC
REGIME IN THE KYRGYZSTAN SOCIETY**

УДК: 327.65.2

Илимий макалада өлкөбүздүн экономикалык саясий кризистеринин негизги себептеринин бири болгон коррупция көйгөйү каралды. Анткени, ал мамлекеттин, өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнө, терс таасирин тийгизген эн орчундуу көйгөй. Ошондуктан, автор тарабынан коомубуздагы коррупциялык, анын катарында клептократиялык, плутократиялык режимдерге мүнөздөмөлөр берилип, бул терминдердин илимий аныктамаларынын мааниси аныкталды. Массалык маалымат каражаттардын резонанстуу коррупциялык иштер боюнча тергөөнүн маалыматтарын талдоонун негизинде мамлекетибизде клептократиянын негизинде башкаруу тутуму жана ага байланган социалдык-саясий топ бийликтин өзгөчө формасына айлангандыгы белгиленди. Ал эми, саясатта чоң таасирге ээ болгон фигуралар коомду коррупциянын жардамы менен башкарып тургандыгы тастыкталды. Ошол эле учурда, Кыргызстандын жаңы тарыхындагы мамлекеттик башкаруу жана коррупциянын өз ара биригип кетүүсү, непотизм феноменин жана протекционизмдин кеңири жайылышы, электоралдык коррупциянын өнүгүшүнө себепкер болгондугу талдоого алынды. Өлкөдөгү коррупциялык көрүнүштөргө каршы күрөшүүгө багытталган кыска жана узак мөөнөттүү мамлекеттин саясатын аныктаган укуктук ченемдерди талдоонун негизинде алардын иш жүзүнө ашыруудагы айрым терс өзгөчөлүктөр тастыкталды. Анткени, бүгүнкү күндө клептократор, плутократордын иш аракеттери жалпы коомдун социалдык-экономикалык, өзгөчө саясий өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип келүүдө.

Негизги сөздөр: мамлекет, коом, бийлик, саясат, кор-

рупция, клептократия, плутократия, мамлекеттик башкаруу, фаворитизм, непотизм, электоралдык коррупция.

В научной статье рассматривается коррупция как одна из проблем экономического и политического кризиса в стране. Потому, что она является одной из самых серьезных проблем негативное влияющее на устойчивом развитии страны. В связи с этим, автором дана характеристика коррупционным, в том числе клептократическим, плутократическим режимам и раскрыто значение научных определений этих терминов. На основе анализа информации средств массовой информации о расследования резонансных коррупционных дел, отмечено, что благодаря клептократической системе управления и связанная с ней группа социально-политической власти, превратились в специфическую форму власти. Обозначено, что фигуры, имеющие большое влияние в политике управляют обществом с помощью коррупции. В то же время, рассматривается, что в новой истории Кыргызстана сращивание государственного управления и коррупции, послужила причиной развития феномена непотизма и широкому распространению протекционизма, развитию электоральной коррупции. На основе анализа правовых норм определяющие краткосрочную и долгосрочную государственную политику в борьбе с коррупцией в страны обозначены некоторые негативные особенности в реализации их на практике. Потому, что на сегодняшний день деятельность клептократоров и плутократоров негативно влияют на социально-экономическое, особенно политическое развитие страны в целом.

Ключевые слова: государство, общество, власть, политика, коррупция, клептократия, плутократия, государ-

ственное управление, фаворитизм, непотизм, электоральная коррупция.

The scientific article considers corruption as one of the problems of the economic and political crisis in the country. Because it is one of the most serious problems negatively affecting the country's sustainable development. In this regard, the author characterizes the corrupt, including kleptocratic, plutocratic regimes and reveals the meaning of the scientific definitions of these terms. Based on the analysis of media information on the investigation of resonant corruption cases, it is noted that thanks to the kleptocratic system of governance and the associated group of socio-political power, they have turned into a specific form of power. It is indicated that figures who have a great influence in politics control society through corruption. At the same time, it is considered that in the new history of Kyrgyzstan the coalescence of state administration and corruption has caused the development of the phenomenon of nepotism and the widespread protectionism, the development of electoral corruption/ Based on the analysis of legal norms that determine the short-term and long-term state policy in the fight against corruption in the countries, some negative features in their implementation in practice are identified. Because today the activities of kleptocrats and plutocrats negatively affect the socio-economic, especially political development of the country as a whole

Key words: state, society, power, politics, corruption, kleptocracy, plutocracy, public administration, favoritism, nepotism, electoral corruption.

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан тарта коррупция маселеси мамлекеттик масштабдагы көйгөйгө айланып, өлкөбүздө созулуп келе жаткан саясий, экономикалык кризистин негизги себептеринин бири бойдон калууда. Өлкөбүздүн башкаруу тутумунда орун алган клептократиялык режимдердин коомго, өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнө, улуттун коопсуздугуна тийгизген терс таасири чоң.

Клептократия (байыркы грек тилинен «клептос» - ууру, уурдоо «кратия» – башкаруу, уурулардын башкаруусу, бийлиги) – кол астындагы бийликтин жардамы менен мамлекеттик ресурстарды жеке байлыгынын жана саясий таасирдүүлүгүн көбөйтүү максатында тартып алуу жана пайдалануу. Мамлекет башчылары ээлген кызматынан мүмкүн болушунча жеке пайда алуу максатында саясий системаны өзгөрткөн учурда клептократия пайда болот [1, 123-б.].

Сюзан Роуз-Аккерман клептократияны коррупциялашкан өлкөнүн төрт формасынын бири деп аныктайт. Клептократияда пара берүүчүлөрдүн саны арбын, ал эми пара алуучу болуп жогорку мамлекеттик бийлик саналат [2, 150-б.].

Клептократ-башкаруучулар жалпы өлкөгө, элге таандык болгон ресурстарды жеке баюунун булагы

катары пайдаланып, ал каражаттарды кымбат баалуу буюмдарга ысырап кылышат. Клептократ-башкаруучулардын көпчүлүгү бийликтен кеткенден кийинки жашоосунун камын көрүп, мамлекеттик каражаттарды чет өлкөлөрдөгү жеке банктык эсептерине жашыруун түрдө которушат [3, 163-б.].

«Клептократия» түшүнүгү коррупцияга негизделген башкаруу тутумун жана ага байланган социалдык-саясий топту билдирет. Коррупция бийликтин өзгөчө формасына айланат, тактап айтканда саясатта чоң таасирге ээ болгон фигуралар пайда болуп, алар коомду коррупциянын жардамы менен башкарып турат.

Саясат таануу илиминин тарыхында «клептократия», «плутократия», түшүнктөрүнө негиздүү мүнөздөмөлөрдү берген илимий иштердин, макалалардын жана монографиялардын саны арбын. Эгер клептократияны коррупционерлердин бийлиги деп билсек, плутократия – бул уурулардын, миллионер-миллиардерлер жана алардын үй-бүлөлүк-кландык топторунун бийлиги. Колундагы бийлигин алар бир гана жеке өзүн эмес, айланасындагы туугандарын, кланын байытууга жумшашат.

Россиялык саясат таануучу Р. Вахитовдун пикиринде «өздөрүн демократиялык деп эсептеген режимдер чынында плутократиялык болуп саналат (б.а. байлардын бийлиги, байыркы грек тилинен *plutos* – байлык, *kratos* – башкаруу)» [4].

«Клептократиялык башкаруунун дагы бир өзгөчөлүгү – непотизм сыяктуу көрүнүштүн пайда болуусунда. Непотизм (латын тилинен «*nepotis*» – небере, жээн) – фаворитизмдин бир түрү, жакын туугандарга, курбу-досторго негизсиз түрдө жеңилдиктерди, артыкчылыктарды берүү (мисалы, жумушка орношууда). Непотизм (туугандарга протекция кылуу, аларды калкалоо) демократиялык өлкөлөрдүн өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизет, анткени сабатсыз адамдарга артыкчылыктарды берүү алардын жумушунун натыйжалуулугунун төмөндөшүнө себепкер болуусу мүмкүн [5, 115-б.].

Биздин өлкөдө А.Акаев жана К.Бакиев бийлик башында турушканда непотизм көрүнүшү кеңири жайылган. А.Акаевдин балдары Бермет жана Айдар одоно мыйзам бузуулардын коштоосунда 2005-жылдагы парламенттик шайлоолордо жеңишке жетишкен, мындан сырткары Айдар Акаев 24 жашында Кыргыз Республикасынын финансы министринин кеңешчиси, ал эми 29 жашында Улуттук Олимпия комитетинин президенти болуп дайындалган.

К.Бакиевдин бир тууган иниси Жаныбек

(Жаныш) Мамлекеттик коргоо кызматынын жетекчиси (бардык күч органдарынын көмүскө башчысы), иниси Адылбек Тышкы иштер министринин кеңешчиси, дагы бир иниси Маратбек Кыргызстандын Германиядагы элчиси, чоң уулу Марат Улуттук коопсуздук кызматынын төрагасынын жардамчысы, кичи уулу Максим өлкөдөгү эң ири каржы агымдарын башкарган Өнүгүү, инвестициялар жана инновациялар боюнча борбордук агенттиктин (ЦАРИИ) жетекчиси болуп дайындалышкан.

К.Бакиевдин доорунда Максим Бакиевге таандык деп саналган банктар аркылуу дегеле бардык мамлекеттик каражаттар айланып турган. Өлкөдөгү ири, айрым учурда стратегиялык мааниге ээ болгон объекттер, алардын катарында Кант цемент заводу, Бишкек ликер-арак заводу, Азия Универсал банкы, Альфа Телеком (Мегаком) мобилдик байланыш оператору, Петрол Групп (күйүүчү май куйуучу станциялары), «Пирамида» телеканалы, «Чакан ГЭС» ААК, «Жыйырма бешинчи кадр» ЖАК, «Дастан» транслуттук корпорациясы, «Континент Принт» басмаканасы, «Каприз» пансионаты, «Нарынгидроэнерго-строй» жана «Нарынспецгидроэнерго-ремонт», компанияларынын акциялары, «Bavaria-38 Cruiser» яхтасы, Як-40 учагы, бир топ кымбат баалуу автоунаалар, мындан сырткары, курорттук аймакта - Ысык-Көлдүн жээгинде жайгашкан жүздөн ашуун кыймылсыз мүлк объекттери М. Бакиевдин жана анын жакындарынын көзөмөлүнө өткөн [6].

Болгону 5 жыл аралыгында президенттин үй-бүлөсү жада калса жалпы өлкөнү менчиктештирип, эл арасында «Доля» деген каймана атка ээ болушкан.

Туруктуу өнүгүү жолуна түшө элек Кыргызстандай мамлекет үчүн коррупция өзгөчө таасирдүү кесепеттерди жаратышы мүмкүн. З.А. Бозиеванын пикиринде, бул кесепеттер төмөнкүлөр: өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү токтойт, калктын бөлүнүүсү күчөп, саясий катмарлардын ортосундагы ажырым (дифференциация) тереңдейт, жакырчылык сакталат, социалдык адилеттүүлүктүн, мыйзамга болгон урматтын, адам укуктарынын негиздерине сокку болот. Ошол эле кезде жалпы коомчулукка жана башкаруу тутумуна эбегейсиз чоң зыян тиет, мамлекет алсыздайт, бардык бийлик бутактарынын ишмердүүлүгүнүн майнаптуулугу төмөндөйт. Учурда мектептердеги, жогорку билим берүү жана саламаттык сактоо мекемелериндеги паракорчулук акысыз көрсөтүлүүчү мамлекеттик кызматтардын таасирин жокко чыгарып, келечекте улуттун моралдык абалына жана ден соолугуна болуп көрбөгөндөй терс кесепеттерди жаратышы мүмкүн [7, 82-б.].

Белгилей кетүүчү жагдай, санарип технологиялардын, анын катарында Интернет тутумундагы социалдык тармактардын өнүгүүсү жана кеңири жайылуусу коррупциялык кылмыштардын, көрүнүштөрдүн бетин ачып, ушундай мүнөздөгү маалыматтар өз жашыруундугун жоготуп, коомчулук үчүн ачык жана жеткиликтүү болуп калган. Ири масштабдагы резонанстуу коррупциялык иштер боюнча тергөөнүн маалыматтары кыска убакыт аралыгында коомчулукка жетип турат. Мисалы катары, мурдагы премьер-министр Сапар Исаковдун Бишкек Жылуулук-электр борборун жана Тарых музейин оңдоп-түзөө иштерин жүргүзүүдөгү аракеттерин айтсак болот. Тергөө жана көзөмөл жүргүзүүчү органдардын маалыматында, бул аракеттердин кесепетинен мамлекеттик бюджетке жалпысынан 112,4 млн. АКШ доллары өлчөмүндө зыян келтирилген. Мындан сырткары, мурдагы премьер-министрдин көзөмөлү астында жүргүзүлгөн Чолпон-Атадагы ат майданын (ипподромдун) реконструкция иштеринде да коррупциялык фактылар орун алып, жыйынтыгында мамлекеттик бюджетке 202 млн. сом зыян келтирилген [8].

Кыргызстанда кеңири жайылган коррупциянын дагы бир түрү – электоралдык (шайлоорлордогу) коррупция. Айрым серепчилердин пикиринде, электоралдык коррупция өлкөнүн социалдык-экономикалык туруктуулугуна, улуттук коопсуздукка эң чоң коркунучтарды жараткан коррупциянын түрү.

Ю.А. Нисневичтин пикиринде, электоралдык коррупция – бул жарандардын добуштарын алуу аркылуу бийликке жетүү (бийликти кармап калуу) процесстерин жабырлантуучу саясий коррупциянын түрү. Шайлоо процесстеринде кызмат адамдардын өз ыйгарым укуктарын, бийлигин, макамын жана кызмат абалын мыйзамсыз колдонуу аркылуу саясий атаандаштарын басынтуу, жарандардын саясий эркин билдирүүсүнө тоскоолдук жаратуу, айрым саясий топторго жана жеке талапкерлерге негизсиз жеңилдиктерди, артыкчылыктарды берүү электоралдык коррупциянын белгилери болуп саналат. Электоралдык коррупция административдик, мыйзам чыгаруу, регулятордук, институционалдык (материалдык жана кадрдык), маалымат-коммуникациялык, жана албетте, каржылык (финансылык) ресурстарды кеңири колдонуу менен коштолот [9, см. об этом 5-12].

Акыркы жылдары шайлоо кампанияларында шайлоочулардын добуштарын сатып алуу практикасынын күчөп баратканы өзгөчө тынчсызданууларды жаратууда. «Демократия жана жарандык коом үчүн» Коалициясы бейөкмөт уюму өткөргөн изилдөөнүн жыйынтыгына ылайык, сурамжылоого катышкан

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 1, 2020

1600 жарандын 84,1% шайлоочулардын добуштарын сатып алуу чоң көйгөйгө айланганын белгилешип, 75 пайызга жакыны добуш сатып алууну жеңишке жетүүнүн эң майнаптуу ыкмасы катары баалашкан. Ошол эле кезде, суралгандардын басымдуу көпчүлүгү – 91,9% добуш сатып алуу кылмыш экендигин жакшы билишеерин, жана 92,3% добуш сатып алууга терс көз карашта экенин белгилешкен [10, 45-б.].

Электоралдык коррупциялык көрүнүштөр добуштарды накталай акчага сатып алуу менен гана чектелбестен, белгилүү ырчылардын катышуусу менен акысыз шоу-концерттерди уюштуруу, азык-түлүк өндүрүмдөрүн бекер таратуу, жергиликтүү инфраструктуралык көйгөйлөрдү чечүү сыяктуу ыкмалары да кеңири колдонулуп келет (мисалы, таза суу чыгаруу, жол, мечит, мектеп, балдар бакчасы, ФАП куруу ж.б.у.с.). Колдонуудагы мыйзамдарда шайланган депутатты чакыртып алуу механизмдери каралбагандыктан, пара берүү жолу менен шайланган жергиликтүү кеңештин, Жогорку Кеңештин депутатынын шайлоочулардын алдындагы жоопкерчилиги жоголуп, ошондон улам анын ишмердүүлүгүнүн майнаптуулугу төмөндөйт, жана анысы менен бирге, Баш мыйзам – Конституцияда аныкталган элдик башкаруу, демократия сыяктуу баалуулуктар дискредитацияга учурайт. Белгилей кетсек, шайлоо учурундагы негизги мыйзам бузуулар жеңил *бузуу* же анча оор болбо-

гон *жорук* катары эмес, *кылмыш* деп бааланып, аларды жасагандыгы үчүн Жазык кодексинин 191-195-беренелеринде тиешелүү жазанын түрлөрү (санкциялар) каралган.

Транспэрэнси Интернешнл уюмунун Коррупцияны кабыл алуу рейтингинде (Corruption Perceptions Index) Кыргызстан 2017-2018-жылдары 29 баллга, 2019-жылы 30 баллга ээ болуп, 180 мамлекеттин арасынан 129-орун менен коррупциялашкан өлкөлөрдүн катарынан чыга алган жок [11].

Ар бир мамлекеттик аткаруу бийлик органына тийиштүү болгон системалуу коррупцияны жокко чыгаруу (демонтаждоо) пландары жетиштүү деңгээлде аткарылбай, кагаз түрүндөгү формалдуулукка айланды. Мисалы, Мамлекеттик каттоо кызматына караштуу «Унаа» Мамлекеттик ишканасынын антикоррупциялык планындагы 148 иш-чаранын 83ү (56 пайызы) аткарылбай, натыйжасында Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин Жумушчу тобунун сунуштамасы менен бул ишканын башчысы 2020-жылдын февраль айында ээлеген кызматынан бошотулган.

Мындан сырткары, Улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык, 2019-жылы айрым мамлекеттик органдарына болгон калктын ишеними 2018-жылга салыштырмалуу кескин түрдө төмөндөп кеткен.

Таблица 1

Калктын ишеним индекси [12, кирүү.10.12.2019.]

Мамлекеттик орган	2018-жылдын 1-жарым жылдыгы	2019-жылдын 1-жарым жылдыгы	Эскертүү
Ички иштер министрлиги	18,4	15,1	3,3 пунктка төмөндөгөн
Мамлекеттик салык кызматы	28,1	22,9	5,2 пунктка төмөндөгөн
Мамлекеттик бажы кызматы	14,8	5,9	8,9 пунктка төмөндөгөн
Финансы полициясы	22,9	15,7	7,2 пунктка төмөндөгөн

Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын маалыматына ылайык, 2017-жылы коррупциялык кылмыштар боюнча 1037, ал эми 2018-жылы 988 кылмыш иши козголгон. 2018-жылы коррупциялык багыттагы кылмыштар боюнча мамлекетке келтирилген зыянын алдын ала бааланган суммасы 3 млрд. 490 млн. сомдон ашып, 2017-жылга салыштырмалуу 5 эсеге өскөн.

2015-2018-жылдары кызматтык жана коррупциялык кылмыштар боюнча укук коргоо органдарынын 50дөн ашуун кызматкерине карата жазык иштери козголуп, алар боюнча сот өкүмдөрү чыккан.

Мамлекеттик органдарда, айрыкча коррупция менен күрөшүүгө багытталган сот, укук коргоо жана көзөмөл органдарынын өздөрүндө коррупциянын

тамырлап жайылып кетүүсү негиздүү кооптонууларды жаратууда. Бул маселе өлкө президенти С.Жээнбековдун катуу көзөмөлүнө алынып, анын төрагалыгы астында 2018-жылдын 8-февралында болуп өткөн Коопсуздук кеңештин жыйынында каралган жана тиешелүү катаал чечимдер кабыл алынган [13].

Коопсуздук кеңеши 2020-жылдын 24-январындагы жыйынында коррупцияга каршы аракеттенүү маселелери боюнча мурда кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын сот, укук коргоо жана көзөмөл органдарындагы коррупцияга каршы күрөшүү боюнча актуалдуу чаралар жөнүндө” 2018-жылдын 8-февралындагы №1, «Кыргыз Республикасын санариптик өнүктүрүү боюнча чаралар жөнүндө» 2018-жылдын 14-декабрындагы №2 жана «Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануу чөйрөсүндөгү коопсуздукту камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө» 2019-жылдын 30-январындагы №1-чечимдеринин аткарылышын карап чыгып, бул чечимдер өлкөнү өнүктүрүүнүн кыска жана узак мөөнөттүү мамлекеттик саясатын аныктап, коррупциялык көрүнүштөргө каршы күрөшүүгө жаңы түрткү берип жатканына карабастан, каралган бардык иш-чаралар тиешелүү деңгээлде жана белгиленген мөөнөттө ишке ашпай жаткандыгы белгиленген. Коопсуздук кеңештин бул жыйынынын натыйжасында мамлекеттик органдарынын басымдуу көпчүлүгүнүн жетекчилери тартиптик, анын катарында ээлеген кызматынан бошотуу сыяктуу жоопкерчиликке тартылган.

Жалпысынан алып караганда, коррупциялык клепто- жана плутократиялык көрүнүштөрү мамлекеттик башкарууда орун алгандыгы жана көбөйүүсү өлкөгө, анын коопсуздугуна, социалдык-экономикалык туруктуулугуна жана өнүгүүсүнө көп тараптуу, комплекстүү тобокелдиктерди жаратат. Мындай шартта кабыл алынган мыйзамдар, мамлекеттик деңгээлде бекитилген өнүгүү стратегиялары, иш-пландары аткарылбай калуусу толук ыктымал.

Клептократтар, плутократтар өз аракеттери менен мамлекеттин, коомдун, адеп-ахлактын негиздерин уратып, мыйзамга баш ийбөөчүлүктүн, зомбулуктун, ачкөздүктүн күчөшүнө өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Тургаев А.С., Хренов А.Е. Политология. / Окуу куралы - Питер, 2005, 247-б.
2. Сюзан Роуз - Аккерман Коррупция жана мамлекет: себептери, кесепеттери жана реформалар. - М., 2003, 150-б.
3. Daron Acemoglu; James A. Robinson; Thierry Verdier (April-May 2004). "Kleptocracy and Divide-and-Rule: a Model of Personal Rule". Journal of the European Economic Association. 2(2-3): p.162-192.
4. Вахитов Р. Референдум и плутократия, <http://rusrand.ru/analytics/referendum-i-plutokratiya>, вход 12.01.2020.
5. Основные концепции антикоррупционной деятельности, Учебное пособие, 2-ое издание, Совет Европы, типография МИМО, -Москва, 2014. - 417 с.
6. Донис И. Правительство Киргизии пустит с молотка. <http://www.news-asia.ru/view/1426>, вход 22.07.2019.
7. Бозиева З.А. Коррупция как элемент теневой экономики в Кыргызской Республике. Проблемы современной науки и образования, №8(50). - Иваново: «Пресс Сто», 2016. - С. 82.
8. Многомиллионный ущерб государству и 50 томов уголовных дел. В чем именно обвиняют Сапара Исакова? <https://kloop.kg/blog/2019/01/10/mnogomillionnyj-ushherb-gosudarstvu-i-50-tomov-ugolovnyh-del-v-chem-imenno-obvinyayut-sapara-isakova/>, вход 10.01.2019.
9. Нисневич Ю.А. Электоральная коррупция и её зарождение в постсоветской России. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. - №3. - 2014. - С. 5-22.
10. Отчет «Мнение граждан Кыргызстана о проблеме подкупа голосов во время выборов. Отчет по результатам телефонного опроса граждан Кыргызстана, Коалиция за демократию и гражданское общество» - Б., 2018. - 127 с.
11. Transparency International; Kyrgyzstan <https://www.transparency.org/country/KGZ>. кирүү. 10.12.2019.
12. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети <http://stat.kg/kg/indeks-doveriya-naseleniya>. кирүү. 10.12.2019.
13. Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешинин “Кыргыз Республикасынын сот, укук коргоо жана көзөмөл органдарындагы коррупцияга каршы күрөшүү боюнча актуалдуу чаралар жөнүндө” 2018-жылдын 8-февралындагы №1-чечими.